

ZDENEK HEJZLAR:

Östeuropa och perestrojka

Med de inhemska kommunisternas hjälp krossade Stalin efter andra världskriget de central- och sydösteuropeiska småstaterna och skapade så ett bälte av "vänskapliga" stater mellan Östersjön och Adriatiska havet.

Alla dessa länder är i stort behov av samma ekonomiska och politiska förändringar som Gorbatjov nu försöker genomföra i Sovjet. Utvecklingen i de enskilda länderna skiljer sig dock väsentligt åt då de inhemska makteliterna utnyttjar den utökade handlingsfriheten efter sina egna särintressen.

Zdenek Hejzlar var chef för tjeckiska radion under Pragvåren 1968.

I fjol har Michail Gorbatjov återigen blivit "årets man" på flera håll i väst. Hans "perestrojka" anses även i fortsättningen som den mest betydelsefulla förändringsprocessen i dagens värld – även om ingenting är ännu avgjort, vare sig i Sovjets inrikes- eller utrikespolitik.

Stalinismens arv

Gorbatjov själv talar oftast om behov av övervinnandet av den brezjneviska "stagnation", som drabbat Sovjet under de senaste decennierna. Han erkänner Sovjets oroväckande efterblivenhet, och det är förstås ett viktigt steg framåt, även om det i sig inte löser de anhopade problemen.

Men den friare samhällsdebatt, som i "glasnost" anda pågår i Moskva, visar tydligt att det nu rör sig om mycket mer än om den senaste tidens "stagnation". Det rör sig om att göra upp räkningen med stalinismens tunga arv, om smärtsamt avståndstagande från den samhällsmodell som från slutet av 1920-talet utgjorde sovjetsamhällets självaste grundvalar. Många heliga kor har redan slaktats, och ingen behöver låta sig förvirras att även detta sker med åberopande av Lenins lära. Ideologierna – i synnerhet statsideologierna – har alltid varit tånjbara. Bara den, som känner till det sovjetiska förflutna, fattar, vilken vändning i uttalandet av Alexander Jakovlev, sekreterare i det sovjetiska kommunistpartiets centralkommitté, aviserar: "Vi får inte förbise att i stället för en stegvis absorbering av staten genom det så kallade 'civila samhället', genom en fri association av producenter", har det kommit till det civila samhällets absorbering av staten, till samhällets underordnande under de byråkratiska

strukturernas diktatur". Så sent som för bara 10 år sedan skulle ett sådant uttalande "belönas" med minst 20 års straffarbete i Sibirien.

Avslöjanden om och avståndstagandet från många stalinistiska konceptioner, våldsdåd och brott har redan ägt rum, men långtifrån från alla sådana. Nästan tabubelagda förblir än så länge de stalinistiska — och brezjnevskiska — våldsdåd, som hänger samman med imperiets territoriella erövringar och med uppbyggnad av Sovjetunionens hegemonifär i Östeuropa.

Gorbatjov längtar framför allt efter lugn och ro i Östeuropa.

"Export" av samhällssystem

Det var redan år 1943 som Stalin uttryckte Sovjets önskan att efter kriget ha "ett bälte av vänskapliga stater" mellan Östersjön och Adriatiska havet, och ingen ifrågasatte då det berättigade i denna önskan. Tanken att säkra "ordningen" i Europa med av segermakterna överenskomna dominansfärer var inte alls främmande vare sig för W Churchill eller F D Roosevelt. För Östeuropas öde blev sedan de militära styrkornas framryckning i krigets slutskede avgörande. Med få justeringar blev det den linje, på vilken de sovjetiska och västliga styrkorna stannat, som delade Europa i två mot varandra stående block. Varken i Jalta, Potsdam eller senare hade västmakterna och de berörda småstaterna någon reell möjlighet att förhindra detta. Det skulle ha krävt helt annorlunda krigsinsatser från västmakternas sida mycket tidigare.

Stalin hade också en bestämd uppfattning om den lösning, som skulle göra hegemonin över Östeuropa varaktig. Redan i april 1945 förklarade han: "Detta krig liknar inte dem som ägt rum i det förflutna. Den som militärt erövrar och besätter ett område kommer också att föra dit sitt eget samhällssystem". Och så gick det också till, även om Jugoslavien och Albanien senare fick undgå Sovjets kontroll.

Sovjetunionen hade aldrig den ekonomiska, sociala och kulturella överlägsenhet, som skulle säkra en varaktig hegemoni över de i flera avseenden högre utvecklade central- och sydösteuropeiska nationerna. Endast genom att med hjälp av de inhemska kommunisterna krossa deras samhällsstruktur och ersätta den med en struktur som liknade den sovjetiska, d v s med den stalinistiska samhällsmodellen, kunde hegemoniställningen bli tillräckligt stark. Dessa stater kunde sedan kontrolleras i den "socialistiska internationalismens" namn, och deras inhemska kommunistiska makthavare hade av övertygelse och egenintresse en större lojalitet mot Moskva än mot sina egna folk.

Misslyckad sovjetisering

Östeuropa — såsom Baltikum — blev ett drastiskt bevis på, hur mycket ett samhälle kan förlamas av en utifrån påtvingad "revolution" och en samhällsordning som inte har ett eget nationellt och socialt ursprung. Visserligen har "exporten" av samhällssystem visat sig inte tillräcklig för att bryta de berörda nationernas identitet och motståndskraft, vilket händelserna i Ungern 1956, i Tjeckoslovakien 1968, i Polen 1980—81 och mycket annat vittnat om. Men den försvagade motståndskraft-

ten betydligt — den stalinistiska modellen etablerades överallt med stora skador och djupa sår för de drabbade folken. Samtidigt har utvecklingsskillnaderna mellan sovjetblockländerna inte blivit mindre än tidigare — de har bara blivit annorlunda. Trots brutala ansträngningar har Moskva inte kunnat förhindra olika avvikelser från den ursprungliga stalinistiska homogeniseringskonceptionen. Numera erkänns till och med misslyckandet även med ekonomiskt samarbete inom COMECON. Den framstående ungerske ekonomen K Pecs konstaterade i tidningen "Sovjetskaja Rossija" att det inte finns någon "socialistisk marknad" mellan medlemsländerna och inte någon ekonomisk integration heller, och att det bästa vore att ersätta COMECON med en organisation liknande OECD.

I slutet av 1960-talet befastes stalinismens arv i Östeuropa genom tillämpning av den så kallade Brezjnev-doktrinen om begränsad suveränitet i Tjeckoslovakien 1968 och med den ideologiska konstruktionen om den så kallade "reellt existerande socialismen". Det bestående deklarerades som den "socialistiska slutlösningen", och därmed utplånades — med undantag för Ungern — det utrymme, i vilket tidigare försök med reformer enligt inhemska behov var åtminstone teoretiskt legitimerade.

Förändrad Östeuropapolitik

Med den radikala kursvändning som Gorbatsjov satte igång i Sovjet förändrades bilden. Från och med 1985 kommer reformimpulser inte längre från små periferiländer utan från den "socialistiska gemenskapens" självaste maktcentrum. Alla de

sovjetkontrollerade och kommuniststyrda östeuropeiska småstaterna är i brännande behov av samma ekonomiska och politiska förändringar som Gorbatsjov söker att genomföra i Sovjet. Den centralstyrda och överbyråkratiserade planhushållningens misslyckande kan endast botas med införandet av marknadsekonomiska stimulanser, som visade sig vara oersättliga även för icke-kapitalistisk ekonomi. Människornas försvagade vilja till ansvar, initiativ, prestation och företagsamhet kan endast väckas upp genom politisk demokratisering.

Nedrustningen behövs för att kunna dra ner rustningskostnaderna för de fattiga Warszawapaktsländerna.

Till skillnad från sina föregångare i Kreml tvingar Gorbatsjov inte makthavarna i Östeuropa att följa den sovjetiska förebilden, även om han önskar sig det. Utan att gå så långt som att direkt ta avstånd från Stalins och Brezjnevs arv i Östeuropapolitiken håller han sig till sin nya doktrin: varje socialistiskt land har både rätt och skyldighet att lösa sina problem på sitt eget sätt och utan inblandningar utifrån. Alla vet att inte ens han skulle tåla sådana "egna lösningar" som på allvar skulle hota sovjetblockets sammanhållning. Men denna doktrin ger de inhemska makthavarna i Östeuropa ändå en sådan handlingsfrihet som var otänkbar under Stalins och Brezjnevs tid. Gorbatsjov längtar framför allt efter lugn och ro i Östeuropa, och han aktar sig för varje ut-

talande eller handlande som skulle bidra till de sittande regimernas destabilisering – så länge ett inhemskt alternativ inte är moget.

Utökad mångfald

Under dessa omständigheter skiljer sig verkningarna av de nya vindarna från Moskva i de enskilda sovjetblockländerna ganska väsentligt. De inhemska kommunistiska makteliterna utnyttjar nämligen den utökade handlingsfriheten enligt

Övervinnandet av Europas delning är än så länge ett avlägset mål.

sina egna särintressen. Därmed har perestrojkans konsekvenser i Östeuropa skapat en sådan mångfald och sådana skillnader mellan länderna att vissa kretsar i väst börjar spekulera om en mellanstatlig destabilisering i denna del av Europa. Den nya mångfalden har redan förorsakat i vissa fall mer eller mindre dolda spänningar med Moskva, och uppenbara de hittills dolda spänningarna mellan de enskilda småstaterna, t ex mellan Ungern och Rumänien eller mellan Polen och DDR, men någon internationell "destabilisering" står knappast inför dörren.

Medan makthavarna i Ungern, Polen och delvis också i Bulgarien anses ha goda skäl för att acceptera och t o m utvidga reformer i Gorbatjovs anda, anser sig makthavarna i Rumänien, DDR och Tjeckoslovakien ha lika goda skäl för att avvisa eller åtminstone urholka dem. Mest intressant är läget i Ungern, där regimen redan brottas med de ekonomiska reformernas besvärliga biverkningar, och

där vissa demokratiseringsåtgärder redan närmar sig en begränsad politisk pluralism. Även partiledaren Karoly Grosz vågade säga att "enpartisystemet inte är någon principfråga för oss" och att "även i ett socialistiskt samhälle finns ju olika och motstridiga intressen, som har rätt att konkurrera med varandra". I Polen tvingar det ekonomiska eländet och den fortsatta polariseringen inom samhället regimen till utspel som är ganska unika i Öst-Europa och som när som helst kan mynna ut i lika unika lösningar. I Tjeckoslovakien sitter samma "elit" vid makten som efter 1968 byggt upp sina karriärer på undertryckandet av kvalitativt samma inhemska reformer som Gorbatjovs perestrojka. Makthavarna erkänner sig verbalt till "förnyelsepolitik", men samtidigt fruktar de att Pragvårens lik skall ramla ut ur garderoben.

I Rumänien, som sjunker mer och mer i ett ekonomiskt och socialt elände, försvarar Nicolae Ceausescu det bestående med en hård diktatur. I DDR och i Tjeckoslovakien åtnjuter regimerna en viss stabilitet på grund av frånvaro av hög social spänning; än så länge behöver de inte sänka befolkningens levnadsstandard, som är högre än på andra håll. I Polen, Ungern och Tjeckoslovakien – delvis också i DDR – har under de senaste två decennierna vuxit upp en hel flora av olika regimkritiska rörelser, grupper och initiativ, som visserligen inte utan samverkan med reforminriktade krafter inom maktstrukturen kan uppnå demokratiska förändringar, men som regimerna inte längre kan utplåna; de är tvungna att lära sig att leva med dem. Med undantag för Rumänien har rättssäkerheten och respekten för de mänskliga rättigheterna samt öp-

penheten mot omvärlden ökat något. De konservativa partibyråkraterna räknar fortfarande med att Gorbatjov kommer att tvingas till reträtt av de nästan olöslbara sovjetiska nationalitets- och sociala problemen och att allt blir som förut. Om inte — och det skall troligen de närmaste två åren visa — kan motståndet mot effektiviserings- och demokratiseringsreformer knappast någonstans överleva. Men det blir ingen "dans på rosor" i Östeuropa heller, utan en mycket smärtsam, motsägelsefull och konfliktladdad process med många motgångar och misslyckanden.

Europa som det "gemensamma hemmet"

Efter långa decennier med "järnridån" och det kalla kriget mellan öst och väst i Europa ökar nu alla sorts kontakter över de militära och ideologiska blockens gräns. Både i Sovjet och i Östeuropa erkänns att det inte skulle gå att övervinna efterblivenheten utan samarbete med och hjälp från de högutvecklade kapitalistiska länderna. Avspänningen och ett fredligt samarbete i Europa står nu högst på dagordningen. Nedrustningen behövs för att kunna dra ner rustningskostnaderna som belastar de fattiga Warszawapaktsländerna flera gånger tyngre än de rika NATO-länderna. Gorbatjov talar om Europa som "vårt gemensamma hem", och de öst-

europiska regimkritikerna åberopar sina folks tillhörighet till den europeiska kultursfären i sin kamp om demokratiska förändringar. I den livliga Europa-debatten i väst erkänns samtidigt att en historiskt ny "europeisering" av överlevnadsvillkor på vår kontinent knappast är tänkbar utan övervinnande av Europas ödesdigra delning, d v s utan att tänka på Europa inklusive dess östra del.

Sovjetblockstaternas utökade handlingsfrihet och regimernas olika särintressen leder till att de enskilda ländernas öppning mot väst är ojämn. Samtidigt pågår ett närmande mellan COMECON och EG i dess helhet. För återupprättandet av ny heleuropeisk kontext, till vilken även Sovjetunionen måste höra, är förstas utvecklingen av de sovjetiska relationerna till västvärlden av största betydelse. Ingen skulle nämligen tro att Kreml — med Gorbatjov eller någon annan — under överskådlig tid blir beredd att överge Sovjets kontroll över de östeuropeiska småstaternas säkerhets- och utrikespolitik. Även utan användning av de brutalaste medlen och med minskning av militär närvaro på "broderländernas" territoria är Sovjets grepp om Östeuropa mycket fast. Mycket kan förbättras mellan öst och väst i Europa ganska snart, men övervinnandet av Europas delning är än så länge ett avlägset mål. Önsketänkandet närmar det inte.